

Володимир САЛУК

завідувач відділу науково-охоронних робіт пам'яток історії та монументального мистецтва Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Людмила СТРОЦЕНЬ

заступниця директора Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

**УВІЧНЕННЯ УКРАЇНЦІВ – УЧАСНИКІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ І ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ НА
ТЕРНОПІЛЬЩИНІ**

На Тернопільщині упродовж 1914–1921 рр. вирували історичні події, які залишили значний слід в історії України та Європи. Спочатку Перша світова війна а за нею Перші визвольні змагання і процес державотворення заангажували тисячі українців з обох берегів Дніпра. Більшість з них поклали на вівтар свободи усі свої сили і життя. Відомі і невідомі герої, їхній чин гідно вшановані по численних місцях на Тернопільській землі у вигляді пам'ятних знаків, монументів, меморіальних дошок, доглянутих могил. Власне, головним у нашому дослідженні є пам'яткознавчий аспект увічнення – загальна видова характеристика і регіональна специфіка.

Хронологічні рамки досліджуваних подій, учасників яких увічнено ми окреслили початком Великої війни і завершенням Української революції у 1921 р. У цей час на Тернопільщині діяли такі військові формації як Легіон Українських січових стрільців (далі – УСС), який був у складі Збройних сил Австро-Угорщини, Українська галицька армія (далі – УГА), яка була фронтовою частиною збройних сил Західноукраїнської народної республіки (далі – ЗУНР) та Армія Української народної республіки (далі – УНР). Разом з тим, багато українців воювали складі австро-угорської та російської армій.

За часом створення об'єктів, які увічнюють українців періоду згадуваних військових кампаній можна виділити ті, які виникли безпосередньо під час бойових дій на Тернопільщині, починаючи із 1916 р., потім період між двома світовими війнами 1918–1939 рр, коли сформувалася традиція увічнення подвигу борців за державність, комеморація в період німецької окупації 1941–1944 і новітній етап, який розпочався на початку розпаду СРСР 1989 р. і триває досі.

Географія пам'яток Тернопільщини цього періоду визначена перебігом воєнних кампаній 1 св. в. (бої на річках Стрипа та Золота Липа), польсько-української, російсько-української та російсько-польської воєн. На північній (волинській) частині (тепер Кременецький район) присутні пам'ятки, пов'язані тільки із подіями в УНР, на решті території – увічнені персоналії, які діяли на боці УНР та ЗУНР.

На території Кременецького р-ну відбулося декілька боїв Армії УНР із російсько-більшовицькими військами, після чого залишилося братські могили. У м. Кременець на братській могилі 34-ох петлюрівців у 1930 р. споруджено пам'ятник у вигляді пілону із тризубом. В м. Ланівці знаходиться братська могила 41-го воїна Армії УНР, які були страчені російськими більшовиками в 1919 р., тлінні яких ексгумовані та перепоховані аж у 2018 р. [7, с. 418–419]. Спільна братська могила союзних військ воїнів Армії УНР та Війська Польського, які загинули в боях з радянськими будьонівцями в липні 1920 р. знаходиться в с. Кімната. В с. Жолобки на Шумщині захоронені 22 розстріляних повстанці, які виступили проти встановлення польської влади в жовтні 1919 р. Інші братські могили петлюрівців знаходяться в селах Андруга, Білозірка, Білокриниця, Вербоваць, Волиця та Люлинці. Одиночні поховання УНР-евців є у селах Бережанка та Борщівка. У с. Попівці в 2003 р. віднайдена могила К. Мисевича, члена Центральної ради, сотника Армії УНР.

Меморіальні таблиці після 2000 р. встановлені у населених пунктах, де проживали старшини Армії УНР – Павло Шандрук (с. Борсуки), Павло Гарячий (с. Білокриниця), Михайло Рожко (м. Почаїв). На волинській Тернопільщині, окрім кількох військових могил, більшість об'єктів, які вшановують героїв Перших визвольних змагань з'явилися або оновилися не так давно, очевидно, що зацікавленість ними відродилася через пару літ після розвалу радянської ідеологічної системи, яка приховувала правду. Та й на сьогодні ще не до кінця вивчена історія пам'яток, пам'ятних місць, особистостей, які заслуговують на відзначення в цьому регіоні.

У вивчені пам'яток Галичини існує два моменти, які ускладнюють їх чітку ідентифікацію. Перший, це узагальнене поняття «Січові Стрільці», яке спочатку стосувався легіонерів УСС. Але оскільки багато учасників згодом стали захисниками ЗУНР, то в народі воїнів УГА теж почали називати Січовими стрільцями, а усіх воїнів і їх могили/пам'ятники почали називати стрілецькими. В той же час за українську державність боролися Січові стрільці (далі – Січові стрільці) Армії УНР (в т.ч. галичани). Тому, не завжди зрозуміло, яких саме стрільців вшановується. До цих невизначеностей можна додати «стрілецькі могили» (символічні могили «Борцям за волю України»), які з'явилися чи відновилися у 1940-х і 1990-х роках і були присвячені також бійцям ОУН, УПА.

Другий аспект – це синхронне вживання терміну «могила», який побутує на галицьких землях. Це пов'язано з виникненням традиції насипання земляних пагорбів з хрестами на стрілецьких похованнях, а згодом такі ж за формою «могили»-пам'ятники (кенотафи) споруджувалися для вшанування героїв, які загинули на різних фронтах і поховані далеко від дому. Такі пам'ятні знаки теж називали «стрілецькими могилами», але символічними. З іншого боку, надгробки на пагорбах часом називають пам'ятниками. На жаль, така плутанина з'явилася у друкованих виданнях ще у міжвоєнні роки ХХ ст., потім перейшла у емігрантські видання і сучасні передруки. Яскравим прикладом подібної невизначеності є ситуація щодо «стрілецької могили» у с. Семиківці на Терехівщині (1916 р.), яку ми вважаємо все ж символічною [6].

Форма давніх пам'ятних знаків чи надгробків в честь українських воїнів різноманітна. Проте, найбільш поширеним типом є земляний курганоподібний насип із хрестом. Частина земляних могил обмуровувалися, деякі відразу будувалися з каменю у формі піраміди, яка увінчувалася хрестом чи скульптурою. Поширеними фігурами на пам'ятниках виступають св. Архистратиг Михайл (символіка УСС), Богородиця (покровителька українських військ), воїн (січовий стрілець), жінка-Україна. Постаменти бувають оздоблені барельєфами, стилізованими тризубами, ліпниною у вигляді зброї, мазепинки, лаврових вінків, дубового листа, калини. Є монументи чи надгробні пам'ятники у вигляді пілонів. На більшості монументів викарбувані імена військових [2, с. 7–8].

Вірогідно, що традицію спорудження земляних стрілецьких могил було започатковано на Тернопільщині. Весною 1916 року в с. Семиківці УСС на місці боїв із московитами насипали за козацьким звичаєм земляний пагорб із хрестом на вершині. Ініціатором, проєктувальником і координатором робіт був хорунжий УСС та УГА Лев Лепкий. За його ескізом на камені викарбували шапку-мазепинку і два схрещені мечі, а нижче напис «Лягли за свій народ, за волю України року Божого 1916» [4, с. 9]. З того часу подібна практика поширилася на теренах і відновилася в період німецької окупації, повернулася за новітньої Незалежності.

Перший на Тернопільщині і вірогідно в Галичині пам'ятний знак «Тим, що лягли в боротьбі» освятили 20.06.1921 р. у селі Товстенке на Чортківщині. На високому насипі встановлений масивний металевий хрест, прикрашений

кованими тризубцями. У радянський час монумент демонтовано, відновлено 4 червня 1990 р. [6].

Найдавніші збережені чи відновлені автентичні пам'ятники полеглим на фронтах Першої світової та польсько-української воєн знаходяться у с. Залуччя Чортківського району (1925 р.), с. Чернихів Тернопільського р-ну (1926 р.), с. Грабовець Тернопільського р-ну (1927 р.) с. Нижчі Луб'янки Тернопільського р-ну (1927 р.), с. Ілавче Тернопільського р-ну (1929 р.). с. Садки Чортківського р-ну (1920-ті рр.), с. Солоне Чортківського р-ну (1936 р.), с. Красносілля Тернопільського р-ну (1920-1930-ті рр.), с. Товсте Чортківського р-ну (1920-1930-ті рр.), с. Вимислівка Тернопільського р-ну (1941 р.), с. Горішня Слобідка Чортківського р-ну (1941 р.), с. Осівці Чортківського р-ну (1941 р.); с. Токи Тернопільського р-ну (1942 р.) [2, с. 9].

Найдавніші кам'яні надгробки є в м. Тернопіль (1926 р., пілон братської могили воїнів УГА перенесений із с. Застінка), м. Чортків (1928 р., братська могила 12-ти воїнів УГА на Вигнанці), с. Джурин Чортківського р-ну (1930 р., надгробок четаря УГА М. Шанайди), с. Язловець Чортківського р-ну (1943 р. руїни надгробка Юрія Лапушака, вістуну УГА) [9, с. 6].

З огляду на те, що Галичина була під польською окупацією після 1919 р., то вшанування українських воїнів було непростим завданням. Тому, написи на пам'ятниках і пам'ятних дошках старалися формулювати із завуальованим змістом, так щоб б уможливити їх встановлення. Присвячували їх учасникам або загиблим в «Світовій війні», але зі специфічною хронологією: «1914-1919», «1914-1920» або 1914-1918, 1918-1919», що явно вказує також на тих, котрі воювали в УСС та УГА.

Важливою формою увічнення українських воїнів є пам'ятні дошки. Матеріалом для виготовлення дошок слугували різного роду кам'яні плити (піщаник, мармур, граніт) та металеві сплави (латунь, бронза, чавун). Найбільш поширеними були пропам'ятні дошки на честь воїнів-земляків, які померли в боях або були учасниками воєн протягом 1914-1921 рр. Невідомий дослідник Б. Г. у Літописі Червоної Калини за травень 1939 р. стверджував, що йому вдалося скласти список більше 70-ти пропам'ятних таблиць в Галичині, більшість з яких були розміщені в інтер'єрах церков [1, с. 3]. Розміщення таблиць в українських храмах в роки Другої Речі Посполитої забезпечувало їм імунітет, адже польська держава, згідно Конкордату із Ватиканом, зобов'язувалася дотримуватися прав греко-католиків.

Найдавніша пропам'ятна таблиця в Тернопільській області була встановлена у м. Чортків, в інтер'єрі церкви Покрови Богородиці в 1924 р. На невеликій мармуровій дошці золотими літерами викарбуваний напис: «Борцям за волю України. Чортківські Українці 1/ХІ 1924 р. Б.».

У 1925 р. в церкві села Нагірянкa (тепер у складі м. Бучач) було відкрито пропам'ятну таблицю односельцям, воїнам УГА. Вона виготовлена з білого мармуру і присвячена «громадянам Нагірянки упавшим за Рідний Край». Зверху таблиці поміж датами польсько-української війни «1918*1919» розміщений тризуб, зображення якого було заборонене, нижче патріотичні тексти та імена військових.

На початку 1920-х рр. у церкві с. Залав'є (Теребовлянщина) встановлено меморіальну таблицю «усім тим, що віддали життя». У 1929 у с. Товстолуг Тернопільського р-ну на церковній стіні відкрито дошку на пам'ять жертв воєн 1914–1920 рр. В 1930-тих роках в церкві Преображення Господнього у м. Скалат встановлено гранітну пропам'ятну таблицю «Славної пам'яті воїнам визвольних змагань 1918–1920. Скалатська земля».

У міжвоєнні роки в с. Ігровиця (тепер Тернопільський район) встановлено мармурову плиту «Найкращим синам, що впали за волю України. 1914–1920»,

під іменами уривок із відомої пісні Богдана Лепкого: «Спить хлопці спить / про долю волю снить / про долю волю Вітчизни / чи можуть бути кращі сни.».

На Підволочисьчині в міжвоєнні роки у двох сусідніх селах Коршилівка та Клебанівкана на церковних стінах розмістили досить подібні кам'яні пропам'ятні таблиці учасникам I св. в. та визвольних змагань.

У с. Нараїв на Бережанщині на фасаді церкви Воздвиження Чесного Хреста прикріплена дошка пам'яті підполковника УГА, головного духівника УГА о. І. Дидика (+1927 р.) та «Поляглих стрільців за волю українського народу 1918–1919».

Окрему групу становлять бронзові таблиці «Поляглим за волю». Вони були поширені на території Галичини, зокрема нам відомо про 12 примірників (1938–1939 рр.), які були виготовлені для населених пунктів сучасної Тернопільської області. Ескіз таких таблиць підготовлений львівською фірмою «Мемор», а виготовляла їх арт-віддіварня Михайла Брилинського [8, с. 118–119].

Більшість таблиць «Поляглим за волю» виготовлялися за шаблоном розміром 50x40 см. На кожній був зазначений відповідний населений пункт, рік виготовлення та списки воїнів. На барельєфному малюнку у верхній частині зображені крилаті діви (ангели), які тримають у вінку стилізований тризуб з палаючою лампадою. До цього вінка стрічками з написом «Поляглим за волю 1917» підв'язаний терновий вінок із хрестом. Під стрічкою викарбуваний список імен. Унизу таблиці зображений військовий із обляманою шаблею, який сурмить на честь героїв, поруч похідний барабан. Дошка оформлена у вигляді рамки, на верхшині якої по центру розміщена стрілецька шапка-мазепинка з перехрещеними шаблями, а по боках – двокольорові стяги, дубове листя і зброя (гармата, гвинтівки).

В радянський час усі ці таблиці ретельно переховувалися від окупантів, їх знімали, закопували або маскували під шаром штукатурки церковних стін. В роки Незалежності віднайдені меморіальні дошки встановлювалися на попередньому місці, але деякі ставали складовими елементами нових пам'ятних знаків.

У Першій світовій війні в боях на Тернопільщині полягло чи не найбільше воїнів УСС. Загиблих хоронили окремо від цесарських воїнів, згідно їх національного самовизначення, як борців за волю України. Перші могили з'явилися після бої на річці Стрипа восени 1915 р. Ю. Рабій стверджує, що полеглих захоронено у лісі с. Раковець (39 осіб; до сьогодні могили не збережені), с. Вівся (2 особи) і с. Соснів (могила С. Яримкевича).

У серпні-вересні 1916 року на горі Лисоня, неподалік Бережан, відбулася найкривавіша битва УСС проти російських військ. Там загинув 81 стрілець, а 293 отримали поранення (частина з них згодом померли у військових госпіталях). Воїнів поховали на кількох цвинтарях. В найближчому до Лисоні селі Посухів донині зберігся стрілецький цвинтар. У 1931 р. там був збудований кам'яним мур і оригінальна вхідна брама у вигляді тризуба. У с. Лісники на Бережанщині поховані бл. 60 осіб, які померли в госпіталі. Також є братська могила у м. Бережани та окремі могили в селах. Цвинтар у с. Потугори був ліквідований в 1929 р. польською окупаційною адміністрацією. У 1927 р. за ініціативою ТОВМ на пам'ять про героїчний чин УСС на Лисоні насипали меморіальний курган. До 100-річчя пам'ятної битви на горі оновлено меморіал і побудовано каплицю [9, с. 4–6].

Після боїв УСС у 1917 р. з'явилися могили в Конюхах і Куропатниках на Бережанщині та пам'ятний хрест у с. Бурдяківці на Борщівщині.

На Тернопільській землі відбулися важливі бої за незалежність ЗУНР та УНР, відомо про численні індивідуальні, спільні поховання і кладовища. У м. Тернопіль збереглося кладовище воїнів УСС, УГА та армії УНР. В міжвоєнні роки ХХ ст. ним опікувалася місцева філія Товариства охорони воєнних могил

(ТОВМ), яка нараховувала 198 військових поховань. У 1927 р. територію було огорожено бетонним парканом із зображеннями стилізованих тризубців, поставлено 11-метровий дубовий хрест з таблицею. У 1976 р. могили бульдозерами зрівняли із землею, а в 1989 р. територію впорядкували і у 2000 р. проведено реконструкцію [5, с. 477–478]. За межами меморіалу на цьому ж некрополі поховані генерал-хорунжий Армії УНР Є. Мешковський (+1920 р. автентичний надгробок), старшини український військ А. Клим, Г. Клим, П. Лістовничий-Лістовський, Л. Лукашевич, В. Заплітний. У 2013 р. встановлено пам'ятну дошку з іменами похованих воїнів та державних службовців УНР.

У Бучачі на Нагірянському кладовищі зберігся меморіал воїнів УГА, на якому є 30 безіменних могил та центральний пам'ятний знак «За волю України 1918–1919» з дерев'яним хрестом і кам'яним «саркофагом». Близько 30 осіб (воїни УГА та Першої світової війни) поховані у м. Зборів. У м. Збараж в 1993 р. відновлено меморіал українських воїнів, загиблих у Першій світовій війні в лавах УСС та в УГА. Маловідомим місцем похованням Січових стрільців є кладовище у містечку Коропець Чортківського р-ну із 24 хрестами (оновлено в 1991 р.).

Разом з тим, варто виділити кілька повністю знищених некрополів. У м. Чортків на вул. С. Бандери у 1970–1980-х рр. знищено унікальне за історичною цінністю та масштабом українське військове кладовище, де на окремій ділянці були поховані 216 воїнів УГА та Армії УНР [2, с. 11]. У пострадянський час поза місцем знищеного меморіалу була облаштована ділянка з рядами символічних могил, а у 2024 р. встановлено скульптуру Архангела Михаїла.

У м. Підгайці на кладовищі існувала окрема ділянка поховань воїнів УГА. Загалом налічувалося близько 200 могил. У 2009 р. розпочато облаштування території знищеного цвинтаря. У 2019 р. встановлено пам'ятний знак у пам'ять про В. Опарівського, капелана, поручника УГА.

У містечку Козова були багатонаціональні військові поховання (у т. ч. українських воїнів), у 2017 р. неподалік місця знищених Стрілецьких могил встановлений пам'ятний знак.

На кладовищі с. Базар, що на Чортківщині, теж були могили воїнів УГА (одна спільна). На обліку місцевого ТОВМ в міжвоєнні роки перебувало близько 60 поховань.

У с. Струсів на старому кладовищі, напроти польських військових поховань (1918–1920 рр.) самотньо стоїть могила хорунжого Дієвої армії УНР Д. Холошина (+1920 р.), у 2022 р. неподалік встановлено пам'ятний знак на означення поховань воїнів Армії УНР.

В сучасному Чортківському районі у с. Васильківці знаходиться могила Володимира Титаренка, сотника Армії УНР, який перебував зі своїм загоном бійців у селі і помер у 1920 р. А не так давно, у 2013 віднайдена і відновлена могила козака 3-го Кінного полку Армії УНР Сергія Кравченка, загиблого в бою з більшовиками у 1920 році.

На галицькій частині Тернопільщини встановлено багато пам'ятників чи меморіальних дошок, присвячених видатним діячам Української революції, уродженцям краю або ж тим, хто його відвідували в різний час. Зокрема, серед найбільш відомих, увічнені імена С. Петлюри (пам'ятник в Тернополі, меморіальна дошка в м. Збараж і барельєф в Монастириськах), Є. Петрушевича (анотаційна дошка в Чорткові), Л. Лепкого (пам'ятна дошка в Поручині Тернопільського р-ну), М. Галушинського (пам'ятна дошка в с. Звиняч Чортківського р-ну), С. Голубовича (пам'ятна дошка в Тернополі), М. Гайворонського (пам'ятник в Заліщиках), Р. Купчинського (анотаційна дошка в Тернополі, пам'ятник і меморіальна дошка в Розгадові Тернопільського р-ну) та ін. В пам'ять про перебування у Тернополі уряду ЗУНР встановлена меморіальна дошка (1991 р.) [3, с. 48–49]. До 100-річчя славної Чортківської офензиви УГА на Чортківщині встановили таблиці у с. Антонів та м. Чортків.

Тернопільщина є унікальним регіоном, де драматично переплелися різноманітні історичні віхи і долі військових зі всієї України. В пам'ять про ці події і людей залишилося багато автентичних і сучасних об'єктів. Усі вони потребують належного збереження і подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Б. Г. Культ померших і поляглих як засіб плекання традиції // Літопис Червоної Калини. 1939. Ч. 5. С. 3–4.
2. Боротьба за українську державність 1917–1921 рр. на Тернопільщині: місця пам'яті / упоряд.: В. Салук. Тернопіль : Підручники і посібники, 2020. 208 с.
3. Гуцал П. Пам'ятки Західно-Української Народної Республіки культурно-історичні. Тернопільська область. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 / Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 3: П–С. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. С. 43–49.
4. Пахолко С. Дмитрів М. Українська фалеристична спадщина періоду національно-визвольної боротьби 1848–1956 років. Львів, 2022. 176 с.
5. Салук В. Кладовища воїнів Перших визвольних змагань на Тернопільщині // Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «BUILD-MASTER-CLASS-2023»: тези доп., 29 листоп. – 1 грудня 2023 р., Київ. К: КНУБА, 2023. С. 477–478.
6. Салук В. Перші на Галичині пам'ятники Борцям за волю України у Семиківцях і Товстенському: проблемні питання хронології і типології // Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «BUILD-MASTER-CLASS-2024»: тези доп., 5–7 листоп. 2024 р., Київ. К: КНУБА, 2023.
7. Салук В. Проблематика дослідження й пошуку місць поховань воїнів Армії УНР на Тернопільщині // Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «BUILD-MASTER-CLASS-2021»: тези доп., 1–3 грудня 2021 р., Київ. К: КНУБА, 2021. С. 418–419.
8. Салук В. Пропам'ятні таблиці 1920–1930-х рр. на Тернопільщині, присвячені воїнам перших визвольних змагань: історія та характеристика // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33 (72) № 4. С. 114–122.
9. Строчень Л. Пам'ятки та пам'ятні знаки Українським січовим стрільцям на Тернопільщині. А ми тую стрілецьку славу збережемо...: фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячених Українським січовим стрільцям, на Тернопільщині. Тернопіль: Джура, 2016. С. 3–8.

Світлана ОРЛИК

*доктор історичних наук, професор кафедри історії, археології,
інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського
національного технічного університету*

СТАН ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Одним із викликів, що постали перед Україною у другому десятиріччі ХХІ століття, стала агресивна мілітаристська неоімперська політика російської федерації. Історичний досвід російської окупації територій Східної Галичини та Північної Буковини в роки Великої війни свідчить, що російська влада завжди керувалася жагою розширення територій за рахунок українських земель. Сьогодні, під час повномасштабної агресії проти суверенної держави України, окупувавши українські міста і села АР Крим, певних частин Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, російська влада грабує і вивозить готову продукцію, майно промислових підприємств та фермерських господарств, чинить беззаконня відносно життя, прав і свобод громадян України, які залишилися на окупованих територіях. Подібні речі чинила російська влада 110 років тому на завойованих теренах Східної Галичини та Північної Буковини.